

ÚTBAN AZ ÁLLAMISÁG FELÉ
A magyar királyság és a Kijevi Rusz
összehasonlító vizsgálatának tanulságai

Font Márta

Az Európa középső és keleti felében élő népek a 10. század végére jutottak el az államalapítás küszöbére. A törzsi-nemzetségi szervezet differenciálódása elhúzódó, lassú folyamat volt: a törzsi-nemzetségi keretek és az államiság kezdete közötti határvonal elmosódó és bizonytalan, pontos választóvonal nehezen húzható meg. Az államiság formálódása egy kíséretviszonyon nyugvó személyi kapcsolatrendszer intézményesülésében, egy karizmatikus dinasztia hatalmának megerősödésében, a területi szervezettség megváltozott jellegében érhető tetten.

1. Etnikai sokarcúság, társadalmi mobilitás

A magyar történettudományban az átmenetet többen vizsgálták. Györffy György a magyar állam félnomád előzményeit tételezi fel.¹ Magáévá teszi ugyanis a német történetírásban az 1930-as években bevezetett *Personenverbandstaat* fogalmat,² amelyen a személyi kötelékeken, a tekintélyen, az alárendeltségen és kíséretviszonyon alapuló államhatalmat érti. Ezen elméleti alapon a korai magyar államot félnomádnak, a *Personenverbandstaat* egy primitívebb, barbárabb változatát látja a 9–10. századi magyar fejlődésben megvalósulni. Kristó Gyula a nomád vonásokat hangsúlyozva alkotta meg a *törzsi állam* fogalmát, sőt újabban a Györffy által tételezett félnomád állapotot is vitatja, dominánsnak tartja a nomád viszonyokat és feltételezi egy *nomádállam* kialakulását a 9–10. század fordulóján.³ Szűcs Jenő e társadalom sajátos tudattartalmát egy új, általa bevezetett fogalommal jelölte (*gentilizmus*), ezzel próbálta megragadni e

¹Györffy 1959; uó. 1977; uó. 1983; uó. 1993.

²L. erre Boshof 1993. 90–94.

³Kristó 1980; uó. 1995/a; uó. 1995/b.

primitív, barbár társadalom összetartozás-tudatát. Értelmezésében e tudattartalom a nemzetség valós vagy fiktív vérségi kapcsolatain alapul.⁴ A keresztény állam e barbár kapcsolat- és hagyományrendszer intézményesülésén keresztül valósul meg.

A magyar történettudományban az államiság kezdetét régóta az 1000. évhez, I. (Szent) István megkoronázásához kötik; noha azt senki sem vonja kétségbe, hogy az államszervezés kezdeti lépéseit Géza fejedelem tette meg azzal, hogy a 973 húsvétján követeket küldött Ottó császárhoz Quedlinburgba. Ezt követően a keresztény hittérítés ügyét felkarolta és a nyugat felől érkező hittérítőket támogatta.⁵

A keleti szlávok lakta vidéken mindez másképp történt. A szlávok nem mobil nomád, hanem letelepedett földművelő népesség volt, amelynek egyes csoportjai nem ritkán estek a szomszédos nomádoknak áldozatul: elhurcolták, rabszolgaként alkalmazták vagy eladták őket. Az állam létrejöttéhez a földművelő agrártársadalomból hiányzott az a "töltés", amely a társadalom differenciálódását meggyorsítja, a vagyoni különbségeket lényegesen megnöveli és ezáltal a nemzetségi-törzsi keretek intézményesülését elősegíti. A 9–10. századi – akkor még differenciálatlan – keleti szláv népesség számára a társadalom mobilizálásához szükséges impulzusokat a steppe nomádjain kívül az északon megjelenő normannvarégek biztosították.⁶

A szlávok spontán népmozgását a népvándorlás egyes hullámai jelentősen felerősítették; nevezetesen a szlávok európai szétvándorlásának meglehetősen gyors ütemét a hun, majd az avar törzsek nyugatra zúdulása elősegítette, pontosabban e két nomád nép nyugat felé elmozdulásának a szlávok szétrajzása a kísérőjelensége volt. A keleti szlávok esetében déli szomszédságukban mindvégig jelen voltak a steppe nomádjai: az avarok után az onogurok, kazárok, magyarok, besenyők, majd az ezredforduló után a kunok és a tatárok. Úgy vélem, a keleti szláv nemzetségi társadalom differenciálódásának ütemében az északról érkező normannok

⁴Szücs 1974; uő. 1993.

⁵A magyar történeti irodalom mindezt igen részletesen taglalja. A nagyszámú, témába vágó irodalomból l. Bogyay 1975; Györffy 1977. 67–109; Kristó 1993. 102–120; Koszta 1988.

⁶A nagyszámú irodalomból l. a legfontosabbakat: Naszonov 1951; Vernadsky 1959; Boba 1967; Goehrke 1992; Rüss 1981; Tvorogov 1994; Font 1995.

– az óorosz források varégjai – a steppei nomádoknál jelentősebb szerepet játszottak. Szerepük azért lehetett fontosabb, mint a steppe nomádjaié, mivel nemcsak adóztatták a szláv törzseket mintegy kívülről rájuk telepedve; hanem településeik a szlávok közé ékelődtek, így befolyásuk a szláv törzsi–nemzetségi rétegre közvetlenül hatott. A fejedelmi kísérek varég és szláv elemeket egyaránt befogadtak, miáltal az asszimilálódás színterévé váltak. A varég-normann és a szláv vezető réteg számára közös érdekeltséget teremtett a kazárokkal való szembenállás. A szlávok a kazár adófizetés miatt, a varég-normannok kereskedelmi érdekeik miatt fordultak a kazárok ellen. A vízi utak feletti ellenőrzés gyakorlása a varég kereskedelem számára létkérdés volt, ehhez megvoltak az eszközeik is: a fegyveres kíséret. A kisebb létszámú varég csoportok a szlávok nagyobb tömegére gyakorolt befolyással egy újabb mobil politikai alakulat kiformalódását tették lehetővé.⁷

Az állam létrejöttét megelőző időszakban mind a magyar, mind a keleti szláv–varég törzsszövetség meglehetősen nagy katonai aktivitást mutatott. A magyar törzsek zsákmányszerző hadjáratai "behálózták" Európát Itáliától Szászorszáig, Bizánctól az Atlanti-óceánig.⁸ A varég-ruszkok mozgásterét ennél szűkebb korlátok között mozgott: Bizánc és a kazárok, illetve a fekete-tengeri steppét uraló besenyők voltak fő ellenfeleik. Északkeleti irányban terjeszkedve az ott élő finnugor népcsoportok nem tanúsítottak különösebb ellenállást a varég-rusz adóztatással szemben.⁹ Mind a magyar törzsszövetség, mind a varég-rusz etnikailag vegyes összetételű volt. A magyar törzsszövetség finnugor és török elemekből állt – hogy milyen arányban, az források híján nem tudható –, de életmódját tekintve mindkettő a steppei lovasnomád kategóriába tartozott. A varég-ruszkok között a 9–10. században túlsúlyban lehetett a varég elem, amint erről a személynevek tanúskodnak. Bizánc elleni hadjárataikra a Dnyeperen és a Fekete-tenger partmenti vizein hajózva érkeztek. Ezért nevezi őket O. Pritsak a "tenger nomádjainak".¹⁰ Harcmódoruk a steppei lovasnomádokéval kombinálódhatott, hiszen a Fekete-tenger

⁷Boba 1967. 39–68; Pritsak 1981.

⁸Vajay 1968; Kristó 1980. 229–393. A forrásokat l. MHK, MEH, HKÍF.

⁹Tretyakov 1966; DAI cap. 9. 44–51.

¹⁰Pritsak 1981.

mentén élő besenyőkkel és kazárokkal is felvették a harcot, a jelek szerint nem is sikertelenül.

A magyar állam kezdeteit a 10. század végén Géza fejedelem nevéhez kötjük.¹¹ Az orosz és szovjet történetírás a Kijevi Rusz államiságát korábbról eredezteti, nevezetesen Oleg fejedelem nevéhez köti, aki 882-ben Novgorodból a Dnyeperen lehajózva meghódította Kijevet és a déli részeken is megvetette a lábát. Mások, mint pl. G. Stökl, úgy mutatják be, hogy Oleg fejedelem nem tett mást, mint ellenőrzése alá vonta a dnyeperi vízi utat, amely a PVL szerint "a varégoktól a görögökig" vezetett. Ezen túl Oleg nem tett mást, mint adóztatott, amit a steppei nomádok is tettek e régió déli sávjában.¹² Az Oleget követő fejedelmek tevékenysége is az adófizetők számának gyarapításából állt; azaz: a térségben a kazároknak adózó keleti szláv törzseket a maguk oldalára állították, ezzel uralmi szférájuk határait tágították ki. Az államszervezés irányába mutató jelenségek csak Vlagyimir fejedelem idején (978–1015) figyelhetők meg. Véleményem szerint a Rusz államisága ugyanúgy a kereszténység felvételéhez köthető, mint a magyar törzsszövetség esetében.

2. Megkeresztelkedés és egyházszervezet

A szervezett keresztény hittérítés nem előzmények nélkül történt egyik oldalon sem. A magyarok közt a bizánci hittérítésnek a 10. század közepétől vannak nyomai. 953-ban Bizáncban egy Hierotheosz nevű szerzetest Turkia püspökévé szenteltek.¹³ Hierotheosz működési területe Erdélyben volt, a Gyulák törzse szállásterületén. Hierotheosz felszentelését megelőzte a Gyula megkeresztelkedése Bizáncban. E törzsből a törzsfőn és családján kívül a kíséret megkeresztelkedésével számolhatunk még, leányáról, Saroltról bizonyosan tudjuk, hogy keresztény volt.¹⁴ Hierotheosz megjelenésének politikai következményét ismerjük: a Gyula nem vezetett

¹¹L. az 5. jegyzetet!

¹²PLDR 39; Stökl 1990. 42–43.

¹³A Kárpát-medencében megvalósuló bizánci misszióról I. Ripoché 1977; H. Tóth 1981; Font 1992; Makk 1993. 15–16; Baán 1995/a; uő. 1995/b.

¹⁴L. erre Vajay 1962; uő. 1967; Kristó 1980. 468–471.

zsákmányszerző hadat a Bizánci Birodalom ellen. Tevékenységének egyházi vonatkozásairól csak közvetett adat szól, pl. az erdélyi püspökség védőszentje Szent Mihály lett, ami bizánci előzményekre utal. A bizánci térítés a Kárpát-medence nyugati felében már a magyarok idejövetele előtt is jelen volt a morva misszió révén. A magyarok megjelenésével a bizánci misszió egy időre háttérbe szorult, de a 10. század közepén újraéledt. Bíborbanszületett Konstantin munkája, a *De administrando imperio* szerint 948-ban Bizáncban járva megkeresztelkedett Termacsu, aki az Árpádok nemzetségének tagja, és Bulcsu, aki a magyar törzsszövetség rang szerint harmadik embere (kharkasz vagy horka) volt. Termacsu és Bulcsu a "császár barátja" megtisztelő címet is megkapták.¹⁵ Termacsuból nem lett törzsfő, Bulcsu pedig 955-ben a Lech mezei csatában vesztette életét. Bulcsu szállásterületére (a Balatontól délre) feltehetőleg ezt követően tették rá kezüket az Árpádok.¹⁶ Egyikük megkeresztelkedése sem járt mélyreható következményekkel.

A Kárpát-medence nyugati felében a magyarok által itt talált szláv lakosság már a 9. században keresztény volt; erről tanúskodik a *Conversio Baiuvariorum et Caranthenorum*. A mai Dunántúl feletti egyházi *iurisdictio*-ért a passauai püspök és a salzburgi érsek versengett egymással a 10. század folyamán, törekvéseikben az oklevélhamisítástól sem riadtak vissza.¹⁷ A két egyházmegye rivalizálásának az önálló magyar egyházszervezet 1000. évi megteremtése vetett véget. Géza 973-ban Quedlinburgba küldött követei és a nyomukban érkező hittérítők a korábbi bizánci misszió tévesztésével jártak. A nyugati misszió¹⁸ Sankt Gallenből indult ki Brúnó vezetésével, aki magát Gézát és családját is megkeresztelte (l. a Sankt Gallen-i Halottaskönyv adatát). Brúnó működésének csak halvány nyomai maradtak, részben azért, mert Brúnó alakja összeolvadt a később hasonló néven szereplő püspökökével, részben pedig azért, mert Brúnót hamarosan Piligrim passauai püspök emberei követték. A 990-es években prágai Szent Adalbert is Géza udvarába érkezett. Később az ő tanítvá-

¹⁵Moravcsik 1988. 30–51.

¹⁶A szállásterületekre l. SRH I. 307–308; Györfly 1977. 47; a csatára Kristó 1985/a. 93–97.

¹⁷Conversio... in: MHK 301–313; Cs. Sós 1973.

¹⁸Összefoglaló jelleggel: Váczy 1938; Koszta 1988. 163–166.

nyai – elsősorban Anasztáz érsek – felnagyították Adalbert szerepét a többi térítő rovására. Pannóniában a nyugatról érkező térítők már helyi kultuszt is találtak, a Savariában született Szent Márton kultuszát, amelyre a térítés során támaszkodni lehetett. Géza nagyfejedelem a pogány kultuszokkal nem tudott – és lehet, nem is akart – maradéktalanul leszámolni. "Elég gazdag vagyok ahhoz, hogy két úrnak is szolgáljak" – adja Géza szájába e szavakat a krónikás. Géza fejedelem az átmenet embere, hiszen az iménti szavak ellenére az ő uralma idején épült Esztergomban az első kőtemplom, amelynek védőszentje az időközben mártírhalált halt Szent Adalbert lett. Géza a fiát, Istvánt keresztény szellemben neveltette, és nevezetes egyházalapítás is fűződik nevéhez: Pannonhalmáé.¹⁹

A Kijevi Rusz krisztianizálásának első hírei²⁰ Phothiosz pátriárka 866/67-ben kelt leveléből származnak. Phothiosz a keleti pátriárkákat 867 tavaszára Konstantinápolyba zsinatra hívta össze. Ebben a levélben történik említés a bolgárok és a ruszok közötti misszió sikereiről. L. Müller a ruszok közti bizánci térítés kezdeteit a morva misszió indulásával egyidejűnek gondolja, illetve a ruszok Bizánc elleni támadását 860-ban mint *terminus post quem*-t értelmezi. Ez a ruszok "első megtérése" – ahogyan többen is vélik.²¹ Úgy gondolom, hogy e kérdésben Vodoffnak kell igazat adni, aki szerint a fenti adat nem a keleti szláv-varég törzsszövetség megtérítését jelentette, hanem csupán egy Fekete-tenger melléki varég csoportét.²² E vélekedés mellett szól, hogy 860 körül Bizánc közvetlen szomszédai, a morvák, a bolgárok és a kazárok felé "nyitott". Ebbe a sorba illeszthetők a fekete-tengeri varég csoportok is, azok, akikről egy arab leírás úgy szól, hogy országuk "egy sziget a tengerben".²³ Ugyanezt erősíti meg az is, hogy a Kijevi Rusz mint törzsszövetség 882 előtt nem létezett, Bizánc pedig távoli, jelentéktelen etnikai csoportokkal nem foglalkozott.

A kijevi keresztény hagyományokhoz kötődik az a híradás, amely Olga fejedelemasszony kereszteléséről szól. Olga járt Bizáncban (946 vagy 957), erről Bíborbanszületett Konstantin a *De ceremoniis* c. munká-

¹⁹Györffy 1977. 67–133; Koszta 1988; Kristó 1993/b. 75–78.

²⁰Müller 1984; uő. 1987; MRC 1993; Stökl 1990. 54–68; Font 1995. 27–38.

²¹Vlasto 1970. 242–243; Müller 1987. 57–65.

²²Vodoff 1988. 30–46.

²³Gardizi, I. erről Novoszelcev 1965. 399.

jában megemlékezik. Olga esetleg már keresztényként érkezhett Konstantinápolyba, mivel a császár adatai szerint személyét különleges figyelem övezte.²⁴ A császár és Olga között valami konfliktus keletkezhetett, amit a PVL mesésen kiszínezve ad elő: a császár házassági ajánlatának visszautasításában jelöli meg a konfliktus forrását. Ami tény, és erről Regino apát tudósít: Olga Kijevbe visszatérte után követeket küldött Ottó császárhoz.²⁵ Ennek nyomán 959-ben a hamburgi érsek kinevezte Libutius, a mainzi Szent Albán kolostor szerzetesét Rusz püspökének. Libutius még útnak indulása előtt meghalt. Helyére egy Adalbert nevű szerzetes került, aki valóban el is jutott Kijevbe, de rövid tartózkodás után visszatért. Nem ismert, hogy útjának bárminő eredménye lett volna. Csakúgy, mint ahogyan a Ruszban az Olga által kezdeményezett bizánci misszióknak sem volt folytatása. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy Kijev is beletartozott a nyugati egyház érdeklődési körébe.

Vlagyimir fejedelem idején lényegében újból a kezdő lépéseket kellett megtenni a hittérítés terén.²⁶ Vlagyimirt elkötelezetté tette a császári házzal való rokonság, aminek nyilván előfeltétele volt a személy szerinti megkeresztelkedés. Elődeinél határozottabb intézkedéseket tett: pl. tömeges keresztelések a nagyobb településeken, az ún. Tized-templom felépítése és számára a saját, fejedelmi bevételei tizedének átengedése stb. Vlagyimir volt az első, aki templomot építtetett és anyagi eszközöket is a térítés szolgálatába állított. Valószínű, hogy Vlagyimir kíséretének javarészával együtt "látszatkeresztény" vagy félig pogány maradt. Pogány szokásait és több feleségét továbbra is megtartotta. A kereszténységben felvett Vaszilij nevet nem kizárólagosan használta. Ugyancsak teret engedett az ezredfordulót követő években Querfurti Brúnó működésnek, azaz nem zárkózott el a nyugati hittérítők elől sem.²⁷ Végeredményben úgy látom, hogy Vlagyimir keresztény egyházszerzése lényegében a magyar Géza fejedelem egyházszerzésének felel meg. Vlagyimir éppúgy az "átmenet embere", mint Géza.

²⁴Stökl 1990. 56–57; Nazareno 1989.

²⁵MGH SS t. I. 624–625, 628 (Continuator Reginonis); t. III. 63 (Lambertus Hersfeldensis).

²⁶Poppe 1968; Obolensky 1989.

²⁷MGH SS t. V. 333 (Brunonis Liber de bello Saxonico); t. VI. 665 (Annalista Saxo).

Másképp teremtődtek meg az egyház szervezeti keretei Magyarországon és a Kijevi Ruszban. Géza idejében (970–997) az Árpádok szállásterületén egyedül a veszprémi püspökség létezhetett.²⁸ Korai volta mellett szól a Szent Mihály patrocínium, a veszprémvölgyi bazilita apácakolostor és azok a halvány nyomok, amelyek mindkettőt Géza feleségéhez, Sarolthoz kötik. Veszprémtől nem messze található Pannonhalma, amelynek alapításáról épp az imént állítottam, hogy Géza-kori. Emellett 1000-ben, amikor István koronázásával egyidőben létrejött az önálló magyar egyházszervezet, már több püspökségnek kellett lennie, hiszen Esztergom azonnal érseki rangot kapott. Az érseki egyházmegye mellett ekkor a veszprémi és a győri püspökség létezésével számolhatunk. Győr esetében sem rendelkezünk alapítólevéllel, de azt tudjuk, hogy 1009-ben Azo pápai legátus jelenlétében Győrben két oklevelet is kiállítottak, így Győr esetében 1009 mindenképp *terminus ante quem*. 1009-ben István király már az első átszervezést hajtotta végre²⁹ az egyház vonatkozásában. 1009-ben kelt a pécsi püspökség alapítólevele, ezzel egyidőben pedig összeíratta a király a veszprémi püspökség határait is, hiszen az új alapítás ezt megkívánta. 1009-ben már léteznie kellett az egri egyházmegyének, amely István sógorának és nádorának, Aba Sámuelnek területén helyezkedett el. A hagyomány szerint István tíz püspökséget alapított. Az eddig felsorolt öt az Árpádok, illetve a velük hamarosan rokon Abák területén létesült. A másik öt ennél problematikusabb. Közülük egyedül Kalocsa példáját említem: Kalocsa esetében az a furcsa, hogy a magyar egyházi hierarchiában szintén érseki rangú, de Esztergomnak alárendelt. A püspökség létezését általában István-korinak tartják, de érseki rangja problémás. Később gyakran említik bács–kalocsai érsekségnek, és mindkét székhelyén működik is egy-egy káptalan, ami a többi egyházmegyével összevetve szokatlan jelenség. Györffy már régebben is arra gondolt,³⁰ hogy az érseki rang annak szól, hogy itt két egység, egy latin és egy orthodox püspökség összevonására került sor. De Györffy úgy vélte, hogy ezt egy gesztusként kell értékelni a pápa felé, mikor az 1070-es években felmerült az 1054. évi egyházszakadás felszámolásának gondolata. Tény-

²⁸Kosztá 1988; Kristó 1988. 239.

²⁹Kristó 1985/b.

³⁰MT I. 916.

kérdés, hogy az egyházmegye déli részén, Bács, Bodrog és Szerém megyékben még a 12. század közepén is regisztrálható orthodox lakosság. A legújabb kutatások szerint viszont Kalocsa érseki rangja István-kori, és eredendően bizánci, görög rítusú egyházmegyei központként szerveződött meg. Vagyis: István király tudomásul vette a bizánci térítés eredményeit és meghagyta a már kialakult egyházszervezetet: a kalocsai érsekséget suffraganeus püspökeivel, az erdélyivel és a csanádival. Az új felfogás³¹ háttérében egy nemrég publikált (1981, 1989) bizánci irat áll: a konstantinápolyi pátriárkák regesztái, amelyek a 11. században Turkia metropolitájáról szólnak.

A Kijevi Ruszban sem rögzíthető egyértelműen az egyház szervezeti kereteinek formálódása.³² Az első kérdés mindjárt, hogy a Tized-templom felépítése jelentette-e azon nyomban egy metropolita Kijevbe küldését is. A kérdés megválaszolásakor igen sok bizonytalan momentumot kell figyelembe vennünk. A konstantinápolyi patriarchatus iratai között az ezredforduló körül keletkezett *Notitia episcopatum*-ban a 60. helyen szerepel a kijevi metropolia és Theophylaktosz mint metropolita. Kijevi működésének pedig nyoma sincs. Óvatosan fogalmaz G. Stökl,³³ aki szerint az sem biztos – a Tized-templom felépítése ellenére –, hogy a metropolita Kijevben tartotta volna székhelyét. Ugyanilyen joggal felmerülhet valamely más déli központ (Perejaszlav vagy Csernyigov), de akár Cherszon vagy Tmutarakany is. A metropolita személyének megnevezése nem jelentheti egyben a metropolia mint egyházmegye megszervezettségét is! Kései évkönyvekben szerepel, hogy Vlagyimir fejedelemsége idején több missziós püspökség is létezett, Novgorodban, Perejaszlavban, Csernyigovban és talán Polockban is. Stökllel együtt úgy gondolom, hogy Vlagyimir idején az egyházszerzés a Kijevi Ruszban még nem ölthetett szervezeti kereteket, még akkor sem, ha a térítéssel megbízott főpapot azonnal metropolitának nevezték is. Ezért volt helye továbbra is a latin missziós próbálkozásoknak. Valószínű, hogy Theophylaktosz esetében csak a joghatóságról született döntés, a kijevi központú metropolia és az

³¹Baán 1995/a; uő. 1995/b.

³²L. erre összefoglalóan: Golubinszkij 1888; Müller 1959; Scsapov 1989; Kartasev 1993.

³³Stökl 1990. 61.

alá tartozó suffraganeus püspökségek mint egyházi hierarchia létrehozása csak később, az 1030-as években következett be. Theopemptoszról mint Kijevben székelő metropolitáról 1039-ből származik az első adatunk. A metropolita mint a Kijevi Rusz egyháztartományának feje számára épült a kijevi Szent Szófia székesegyház is, amelynek elkészülte úgyszintén az 1030-as évekre tehető.

A keresztény hittérítés és az egyházszervezet kiépülése nem különállóan, hanem a világi hatalmi központokkal párhuzamosan történt. Lényeges különbségnek tartom, hogy Magyarországon a keresztény hittérítés és az egyházszervezet kialakulása István király megkoronázásával egy minőségi átalakuláson ment keresztül. Az ezredfordulóra kialakult koronázási ordo-k szerint (Istvánt valószínűleg a mainzi ordo szerint koronázták) a felkent és megkoronázott uralkodó *rex et sacerdos* lett egy személyben. Tehát jogosulttá vált a továbbiakban önállóan dönteni újabb egyházmegyék létrehozásáról, ehhez a pápától csak megerősítésre, illetve jóváhagyásra volt szüksége. A koronázás emellett az uralkodó a világi hatalom gyakorlásához is egyházi megerősítést adott; kiemelte a korábbi pogány törzsfői–nagyfejedelmi megkötöttségeiből és *Dei gratia* szentesítette ténykedését. Mindezt a római egyház külsőségeiben is kifejezte, l. a koronaküldés és koronázás legitimáló erejét, amely a felkent uralkodót egyszerre a többi hasonló előkelő fölé emelte.³⁴ A Kijevi Ruszban a bizánci gyakorlat átvételével azt várnánk, hogy a nagyfejedelem egyházi és világi ügyekben egyaránt illetékes módon intézkedhessen. Ez részben azért nem következett be, mivel a Rusz egyháza nem lett autokefállá, hanem a konstantinápolyi pátriárkának alá volt rendelve. A pátriárka hatáskörébe tartozott a püspökök személyének kijelölése is, a Rusz püspökeinek a zöme a tatárjárás előtti időszakban görög származású. A püspökségek létesítéséről viszont semmi információnk nincs, rendszerint csak az állapítható meg, hogy egyik vagy másik püspökség egy adott időpontban már létezett. Egyedül Szmolenszk esetében ismerünk egy adományozó usztavot 1150-ből,³⁵ de ez csak a püspöki templomnak biztosított jövedelmekről szól. Fejedelmi törekvések az egyházszervezet kereteinek módosításáról két esetben lelhetők fel. Az egyik 1051-ben, amikor Bölcs Jaro-

³⁴Györfly 1977. 148–162; Székely 1984; Kristó 1993/b. 62–64.

³⁵Scsapov 1976. 140–146.

szlav saját, helyi származású főpapot akart megtenni metropolitának, és szándékát keresztül is vitte. Az eset a pátriárka neheztelését és politikai konfliktust vont maga után. A másik alkalom 1072. Ekkor a metropoliták számának "gyarapodásával" állunk szemben: a kijevi mellett Perejaszlav és Csernyigov püspöke is metropolita címet használ. Az eset egyedi, meglehetősen nem is valós címekről, hanem csupán presztízsszempontok kifejezéséről van szó.³⁶ Látszólag formai eltérés a magyarországi helyzettől, hogy a kijevi nagyfejedelmeket nem koronázták meg. Vélhető lenne, hogy ez nem volt szokásban a bizánci császár környezetében, ezért nem kapott koronát sem Vlagyimir (978–1015), sem Bölcs Jaroszlav (1019–1054). Ennek ellentmond viszont, hogy a magyar királyok közül I. András (1046–1060) majd I. Géza (1074–1077) is kapott a bizánci császártól koronát.³⁷ Úgy gondolom, a korona-hiány jelezte, hogy a kijevi nagyfejedelmeket a bizánci császár mindvégig alárendeltnek tekintette, annak ellenére, hogy Vlagyimirnak bíborbanszületett hercegnőt adott feleségül. De nemcsak ő, hanem Bölcs Jaroszlav egyik fia, Vszevolod is a császári házból kapott feleséget (Monomah).³⁸ A korona, illetve koronázás hiánya véleményem szerint belpolitikai következményekkel járt. Nem volt egy kialakult vagy átvett ceremónia, ennek folytán ki sem alakulhatott az a felfogás, amely a kijevi nagyfejedelmek hatalmát *Dei gratia* eredeztette volna. Nem teremtődött meg az a "kiugrási lehetőség", amely a kijevi nagyfejedelem hatalomgyakorlását szentesítette volna az egyház eszközeivel, és döntései a legitimitáció magasabb fokára kerülhettek volna. A kijevi nagyfejedelemmé tétel aktusa az intronizáció, amely a az évkönyvek megfogalmazásában így hangzik: "bevonult Kijevbe, bement a Szent Szófia székesegyházba és elfoglalta apja és nagyapja trónját".

3. Az uralkodók és a világi igazgatás

A világi uralom megszervezése a Kárpát-medencében több ütemben történt, a 10. század közepén ugyanis – mint Bíborbanszületett Konstantintól tudjuk –, a magyar törzsszövetség a felbomlás állapotában

³⁶Poppe 1994.

³⁷Bartonek 1987. 33–45, 58–66, itt: 33–34; Vajay 1976.

³⁸PLDR 175.

volt. A törzsek önállóan "kalandoztak", szervezték zsákmányszerző hadjárataikat, és "nem engedelmeskedtek" a törzsszövetségi előjáróknak. Az Árpádok nagyfejedelmi pozíciói visszaszorultak, a nyugat-magyarországi törzsek Lech mezei veresége teremtette meg az első lehetőséget az egykori pozíciók visszaszerzésére. 970 tájára jutottak a Kárpát-medence nyugati felének birtokába, de immár nem mint vezető törzs, hanem úgy, hogy a megyer törzs népessége lassan elfoglalták az elnéptelenedett területeket.³⁹ Géza nagyfejedelem diplomáciája tovább erősítette az Árpádok befolyását a Kárpát-medence keleti felében is: az Abákkal és az erdélyi Gyulákkal házassági kapcsolatokon keresztül lépett szövetségre. A hegemonia megszerzése csak Istvánnak sikerült. A koronázás után – és ezúttal megismételném e tény fontosságát a legitimáció szempontjából – katonai erővel terjesztette ki királysága határait a Kárpátok vonaláig. Ezeket a háborúkat államszervező harcoknak nevezi a magyar történettudomány. Három lépésben került sor az ellenszegülő törzsi-nemzetségi előkelők hatalmának megtörésére. Az első Koppány volt, akivel István szembekerült.⁴⁰ Koppány az Árpádok nemzetségébe tartozott, és azért került szembe Istvánnal, mert ragaszkodott a korábbi nemzetségi örökösrendhez, a *senioratus*-hoz, és nem akarta tudomásul venni a koronázással együtt jelentkező *primogenitura* felfogást. Koppány után az erdélyi Gyula következett.⁴¹ Ő szintén közeli rokon volt, István anyai nagybátyja. Kettejük konfliktusáról a Koppány-történetnél kevesebbet tudunk. A magyar krónikák szerint az oka Gyula pogánysága volt, ez viszont nem felel meg a valóságnak! A harmadik konfliktus a Maros vidéki törzsfővel, Ajtonnyal robbant ki, akiről szintén tudjuk, hogy nem volt pogány, hanem Vidinben keresztelkedett meg az Al-Dunánál.⁴² Kristó Gyula véleménye szerint mind a Gyula, mind pedig Ajtony területe az Árpádokéhoz hasonlított annyiban, hogy egy törzsnél nagyobb területen, egy-egy vérségi előkelő személy a kereszténység felvételével megtette az első lépéseket az államiság felé. Kristó szóhasználatában Gyula és Ajtony területe Géza fejedeleméhez hasonló: még nem valódi állam, csak annak csírái

³⁹Kristó 1993/b. 39–43, 48–55.

⁴⁰SHR I. 312–314.

⁴¹uo. I. 314–315.

⁴²uo. II. 489–490.

hordozó ún. "törzsi állam".⁴³ István személyében az Árpádok törzsi általa a koronázással és a feleségével, a bajor Gizellával érkezett lovagok seregével megerősítve tett szert egy olyan pluszra, amely a másik kettő legyőzéséhez hozzásegítette.

Az államszervező harcok befejeztével a magyar törzsszövetség egykori törzsi-nemzetségi összetartó ereje jelentősen meggyengült. Ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy az újonnan megteremtett politikai egység, a Kárpát-medencét kitöltő magyar királyság világi igazgatása a törzsi-nemzetségi kereteket nem vette alapul. A világi igazgatás egysége a királyi vármegye lett (*comitatus*).⁴⁴ A királyi vármegyék élén az ispán, a király által kinevezett tisztségviselő állt. Az első ispánok közül csak keveseket ismerünk, de akiket igen, róluk tudható, hogy vagy homo novusok voltak István király udvarában, tehát idegenek, vagy olyan rokonai, akik feltétel nélkül elfogadták vezető szerepét. Az elsőre példa a Gizellával érkezett Hont és Pázmány; a másodikra Aba Sámuel, Doboka és Csanád. De lehetnek alacsonyabb származásúak, amilyenek az ismeretlen származású Szolnok ispánt sejtjük. Az ispán székhelye egy-egy várban volt, amely köré harcosokat (*iobugiones castris, miles*) telepítettek, kiszolgálásukat pedig közrendűek (*vulgares*) és szolgák (*servi*) végezték. Kiemelt szerep jutott a határok közelében fekvő váraknak, amelyekben őrök (*speculatores*) és lövők (*sagittarii*) teljesítettek határvédő feladatokat. István korából nem rendelkezünk egyetlen olyan forrással sem, amely betekintést nyújtana a megyeszervezést végző uralkodó és tanácsadói elképzeléseibe. A királyi vármegyéket csak működésük, illetve a 13. században bomlásuk állapotában látjuk.

A hipotézisek sorából kettőt kell kiemelnünk, az előbbi kérdésre adott két különböző válaszuk miatt. Az egyik vélekedés Györffy György nevéhez kapcsolódik,⁴⁵ aki azt vallja, hogy a királyi vármegyék az egykori nemzetségi szállásterületekre épülve szerveződtek meg. A királyi szervezés során a nemzetségektől elvették egykori területük kétharmadát, amely a királyi vármegye és udvari birtok alapjául szolgált. A megmaradó egyharmad mint "ősi" birtok öröklődött tovább. Györffy a három har-

⁴³Kristó 1980. 435-491; uő. 1993/b. 48-54.

⁴⁴A királyi vármegyékről I. összefoglalóan Kristó 1988.

⁴⁵Györffy 1959; uő. 1977. 191-232.

mados birtokmegosztást néhány megye birtokállományának szerkezetén és 12–13. századi birtokállományán (pl. Komárom, Békés, Doboka) be is mutatja. A kérdés persze az, vajon lehet-e ebből az ország egészére általánosítani. A másik teóriát Kristó Gyula dolgozta ki.⁴⁶ Ő arra alapozott, hogy az egyházi és világi igazgatás szervezete egymással párhuzamosan alakult ki. Ezzel eleve más forrásalapokra helyezte a királyi vármegyék vizsgálatának módját, hiszen az egyházszerkezet kiépülése a vármegyékénél jobban adatolt. Ebben a nemzetségi szállásterületeknek viszont nem volt semmi szerepük. Kristó elképzelését elfogadhatóbbá teszi, hogy a vármegye szervezését is az egyházmegyék kialakulásához hasonlóan lassúbb üteműnek képzele, és azt állítja, hogy István idejében nem is fejeződött be. Egy-egy vármegyét az egyházszerkezeten belül egy-egy főesperességnek megfelelő egységnek lát. Sok esetben igazolható is az egyezés, de ahol nincs meg, ott ezt nehéz, illetve azonos módon nem lehet magyarázni.

A Kijevi Ruszban a világi uralom területi egységeinek kialakításánál lényeges eltéréseket tapasztalunk. A kijevi nagyfejedelmek a Rusz egyes részeit az adózás szempontjából kezelték külön. "Adózási egységeknek" az egyes törzsi területeket tekintették. A szláv polján törzs és a varég kíséret fegyveres hatalmára támaszkodó kijevi nagyfejedelmek a keleti szláv törzsek feletti uralmukat az adózáson keresztül gyakorolták. Olegtól kezdve az adófizető törzsek számának gyarapítása volt a cél. Olegtól Vlagyimirig az adók behajtásán és az egyes törzsek katonai erejének összefogásán túl más egységesítő törekvéssel nem találkozunk. Az uralomnak ez a módja nem volt szilárd, az alkalmanként összeverbuvált harcosok számára a fizetség a zsákmány volt. A hadjáratok során szerzett zsákmány-jövedelem és az elhurcolt-eladott szolgák esete arról tanúskodik, hogy a Rusz fejedelmei ugyanúgy jártak el, mint a steppe népei, és ugyanolyan típusú jövedelmekre tettek szert, mint a kazárok és a besenyők. Ezt tapasztalva az arra járó kereskedők joggal nevezték az uralkodót kagánnak.

Az államszervezés csírái Vlagyimir fejedelemségének kezdeti szakaszában éppen azáltal jelentkeztek, hogy az uralma alatt álló területek-

⁴⁶Kristó 1988.

nek valamiféle kohézióját próbálta meg létrehozni.⁴⁷ Szinte mindegyik uralma alatt álló törzsből hozott feleséget magának, másrészt pedig a pogány kultuszok "összegyűrésével" is próbálkozott. A kijevi hegyen felállította a többféle hagyományt mutató isten-figurákat, de áttörést nem tudott elérni. A birodalom méretű Rusz irányítása nem volt egyszerű. A fejedelmi kísérettel körbejárva adóztatni és egyidejűleg valamelyik határszélen hadakozni – nem volt megoldható feladat. A kíséret tagjai helyett célszerűnek látszott fiait megbízni a helytartó-adóztató feladattal. A Kijev–Novgorod útvonalat fontossága miatt sokáig személyes irányítása alatt tartotta. Sajnos, Vlagyimir fiainak tevékenységét nem tudjuk nyomon követni. Egyedül az ismert, hogy Jaroszlavval, a későbbi Bölcs Jaroszlav nagyfejedelemmel ellentétei támadtak, mert Novgorod élén állva nem akarta apjának az adókat elküldeni. Az ellene készülő hadjárat megindításában Vlagyimirt halála akadályozta meg. A felsorolásból, a fiak működéséből annyi mégis kiderül, hogy csak helytartó szerepük volt, apjuk minden indok nélkül elmozdíthatta őket. Az is nyilvánvaló továbbá, hogy a területi adózó egységek nem stabil szerkezetűek, pl. a drevljánokat egyszer önállóan kezelik, máskor Turov alá vannak rendelve. Ami biztosan megragadható, az uralmi központ neve, ahol az adókat összegyűjtik. A törésvonalak valószínűleg a korábbi törzsi területek nyomán alakultak ki, így a helyi törzsi-nemzetségi előkelők befolyása és hatalma nagyobb lehetett, mint a Kijevből odaküldött fejedelemé, aki csak a kíséretére támaszkodhatott. Nem lehet meglepő, hogy a Kijevből kiküldött fejedelem előbb-utóbb a helyi arisztokrácia befolyása alá került, és ebből az indíttatásból tagadta meg az adófizetést.

Vlagyimir esetében nem tudunk arról, hogy a trónöröklés ügyében bármiféle elképzelése lett volna. A nemzetségi alapon működő társadalmakban az uralkodó dinasztíára is érvényes a senioratus rendje: az elhunyt nagyfejedelem helyébe legidősebb fia kell, hogy lépjen. A rendszer nyilván bonyolultabban működött, hiszen amíg többnejűség létezett, számolni kellett azzal is, hogy a feleségek sem voltak azonos rangúak, így a tőlük született fiak sem. Az "elvi" sorrend mindig a valós (katonai) erőviszonyok alapján módosult. A kusza helyzetet volt hivatott szabályozni egy-egy ún. "végrendelet". Pl. Bölcs Jaroszlav fiai közül csak háromnak

⁴⁷L. erre összefoglalóan Font 1995. 38–45.

juttatta a terület és a jövedelmek zömét, a legidősebb pedig csupán *primus inter pares*-ként tartotta székhelyét Kijevben. Nyilván nem valamiféle triumvirátus lebegett Jaroszlav szeme előtt, hanem egyfajta hatalmi egyensúlyt akart teremteni. Később hasonló szerepet töltöttek be a fejedelmi gyűlések (*szjezd*), ahol megkíséreltek kompromisszumokat kötni.

A fejedelmek egymás közti tárgyalásaik során a senioratus mindig hivatkozási alapot jelentett, ami az illetőt uralkodásra jogosította fel. A senioratus sorrendje egy idő múlva már nehezen volt megállapítható, a szájak összekuszálódtak, illetve a fejedelmek nem akarták megvárni, míg "rájuk kerül a sor". Tehát a senioratus rendjének fenntartása – amely nem foszt meg senkit eleve attól, hogy akár nagyfejedelem legyen belőle – és e rend érvényesülésének akadályozása egyaránt érdeke volt a fejedelmeknek. Fejedelem volt mindenki, akinek az apja is az volt. Ezzel nemcsak arra szerzett jogot, hogy idővel akár nagyfejedelem legyen belőle, de arra is, hogy részesüljön azokból a javakból, amellyel a dinasztia rendelkezett. Ez a részesedés nem birtok formájában, hanem egy területről befolyó jövedelem átengedésével történt. Az ily módon kialakuló területet az évkönyvek volosztynak nevezik.⁴⁸ A voloszty még nem fejedelemség, de nem is birtok. Megtartása ideiglenes, elvileg bárki rendelkezhet felette, aki a senioratus rendje szerint az illető fölött áll. A volosztytal rendelkező fejedelmeknek volt saját jövedelmük, amiből kíséretet tudtak eltartani. Akinek viszont nem sikerült volosztyot szereznie, az deklasszálódott, kihullott a dinasztia számontartott tagjainak sorából, ún. knyaz-izgoj lett belőle, és származása ellenére nem lehetett belőle csak kísérettag. Ha hadba vonultak, akkor a nagyfejedelem parancsára mennie kellett a volosztytal rendelkező fejedelmeknek "földjük egész lakosságával". Nem tudjuk, a nagyfejedelem mennyit engedett át joghatóságából, de az ügyek egy részét biztosan, hiszen nem lehetett minden egyes ügygel a nagyfejedelem elé járulni.

A voloszty szinonimájaként használják az *ugyel* kifejezést is. A szóhasználat időben differenciál, a voloszty a korábbi nyelvállapotnak felel meg. A voloszty és a fejedelemség között abban látom a különbséget, hogy a fejedelemség több volosztyból állt, illetve akkora területű volt, hogy több volosztyot lehetett kialakítani belőle. Bár a voloszty felett is

⁴⁸Font 1981.

egy fejedelem rendelkezik, mégsem tekinthető fejedelemségnek, hanem attól jogilag kisebb kategóriának számított. Részfejedelemségről viszont csak akkor beszélünk, ha megtörtént a Kijevtől való elszakadás, és a nagyfejedelem már nem tudta akaratát érvényesíteni az adott fejedelemség területén. A volosztyok különböző nagyságúak voltak, de élükön is fejedelmek álltak. A fejedelemségek alakulásának jogi kereteit az 1097. évi gyűlés "*kazsdo da gyerzsit otcsinu szvoju*" (mindenki tartsa meg atyai jussát) elv fogalmazta meg. Az "atyai juss" (otcsina) lehetett egy egészen kicsi voloszty is, mint pl. Peremisl vagy Tyerebovl; de lehetett lényegesen nagyobb is, mint pl. Csernyigov. A nagyságrendi különbségek ellenére a két "otcsinában" az a közös, hogy azok a fejedelmek, akik 1097-ben a lju-becsi gyűlésen ezen a jogon jutottak hozzá, át tudták örökíteni közvetlen leszármazottjaikra. Peremisl volosztyként lett otcsinává, és hozzá kellett újabb volosztyokat csatolni, hogy fejedelemséggé válhasson. Csernyigov fejedelemségként lett otcsinává, és újabb volosztyok formálódtak ki belőle.

4. Az uralom jellege

A 12. század az időszak, amikor a Kijevi Rusz egésze a voloszty – fejedelemség – részfejedelemség alakulás időszakában van. Az első részfejedelemségek létét ott látjuk bizonyítottnak, ahol a nagyfejedelemi cím ismételten megjelent, pl. Vlagyimir–Szuzdalban a 12. század utolsó harmadában, Halics–Volhínia esetében pedig a 13. század harmincas éveiben. A részfejedelemségek nem tekinthetők önálló államoknak, hiszen az egyházszerkezet, a jogrend és a kijevi hatalomért támasztott jogigény továbbra is megmaradtak. A fejedelemségeken belül a fejedelmek nem is voltak birtokosok, ráadásul még hatalmukat is korlátozták (pl. vecse), így az egyeduralomtól messze álltak, azt csak egy-egy nagyfejedelemnek sikerült átmenetileg megteremtteni. Mivel a nagyfejedelem akaratát rengeteg minden korlátozta, sokkal közelebb állt egy nagycsalád senior irányítójához, mintsem egy monarchikus királyi hatalomhoz. Lényegében a *nagyfejedelem* cím is ezt fejezte ki.⁴⁹

⁴⁹Poppe 1989.

Magyarországon a királyi hatalom monarchikus hatalmat jelentett. Maga István király is a primogenitura jegyében került a trónra. A monarchikus hatalom létrejöttének kedvezett, hogy a törzsi-nemzetségi keretek az előző évszázadban szétmorzsolódtak, ahol pedig nem, ott az István-kori államszervezés feszítette szét ezeket a kereteket. A nemzetségi előkelőknek nem lehettek sikerrel kecsegtető hatalmi ambícióik. A senioratus rendje, illetve az az iránti igény az Árpádok dinasztiáján belül jutott kifejezésre néhány alkalommal a 11. század folyamán. A királyi és hercegi (*dux*) hatalommegosztásra gondolunk, amely a Kárpát-medence egészét kétharmad–egyharmad arányban bontotta ketté. A hercegi hatalom az egyharmadnyi országrészen gyakorlatilag királyi hatalomgyakorlást jelentett és csak nagyon szűk keretek közt volt kénytelen alárendelődni a királynak, akit épp a koronázás által megjelenített szakralitás emelt a herceg fölé. Ebből a hatalmi pozícióból nemegyszer a királlyal való szembenálláshoz, illetve a király legyőzéséig vezetett az út. A 12. század legelején Kálmán királynak volt megfelelő fegyveres ereje ahhoz, hogy felszámolja és integrálja ezt a különhatalmat.

IRODALOM

- Amman 1955** Amman, A.M.: Untersuchungen zur Geschichte der kirchlichen Kultur und des religiösen Lebens bei den Ostslaven. Würzburg
- Bartonek 1987** Bartonek, E.: A magyar királykoronázások története. Budapest
- Baán 1995/a** Baán, I.: "Turkia metropolíája". Kísérlet a Szent István-kori magyarországi egyházszervezet rekonstrukciójához. In: Az ortodoxia története Magyarországon a XVIII. század végéig. Szeged 1995. 19–26.
- Baán 1995/b** Baán, I.: "Turkia metropolitája". In: Századok 1995/5. 1167–1170.
- Boba 1967** Boba, I.: Nomads, Slavs and Nothmen. The Hague
- Bogyay 1975** Bogyay, T.: Stephanus rex. Wien–München
- Boshof 1993** Boshof, E.: Königtum und Königsherrschaft im 10. und 11. Jh. Enzyklopädie deutscher Geschichte. Bd. 27. München
- Cs. Sós 1973** Cs. Sós, Á.: Slawische Bevölkerung Ungarns im 9. Jh. München
- DAI** Constantinos Porphyrogenetos: De administrando imperio. (Об управлении империей) ред. Литаврин, Г.Г. – Новосельцев, А.П. Москва 1989
- DHA** Diplomata Hungariae Antiquissima. vol. I. 1000–1131. ed. G. Györffy Budapestini 1992.

- Dvornik 1962** Dvornik, F.: The Slavs in European History and Civilization. New Brunswick, New Jersey
- Font 1981** Фонт, М.: Важнейшие политические проблемы в Киевской Руси в XII в. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Dissertationes Slavicae. Supplementum. Szeged 14–20.
- Font 1992** Font, M.: On the Question of European Regions from Eleventh through the Thirteenth Centuries. In: Specimina Nova ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis de Iano Pannonio nominatae. Pécs 1992 (1994) 171–178.
- Font 1995** Font, M.: Oroszország, Ukrajna, Rusz. Fejezetek a keleti szlávok korai történetéből. Pécs
- Goehrke 1992** Goehrke, C.: Frühzeit des Ostslaventums. Darmstadt
- Golubinszkij 1888** Голубинский, Е.: История русской церкви. I. Москва
- Györffy 1959** Györffy, Gy.: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Budapest
- Györffy 1977** Györffy, Gy.: István király és műve. Budapest
- Györffy 1983/a** Györffy, Gy.: A magyar állam félnomád előzményei. In: Nomád társadalmak és államalakulatok. Budapest 365–390.
- Györffy 1983/b** Györffy, Gy.: Wirtschaft und Gesellschaft der Ungarn um die Jahrtausendwende. Budapest
- Györffy 1993** Györffy, Gy.: Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok. Budapest
- HKÍF** A honfoglalás korának írott forrásai. ed. Kristó, Gy. Szeged 1995.
- H. Tóth 1981** H. Tóth, I.: Adalékok a korai magyar–szláv egyházi és kulturális kapcsolatok kérdéséhez. In: Fejezetek a korai magyar történelemből. I. Budapest 55–71.
- H. Tóth 1991** H. Tóth, I.: Cirill–Konstantin és Metód élete és működése. Szeged
- Kartasev 1993** Карташев, А.: Очерки по истории русской церкви. I. Москва
- Kosztá 1988** Koszta, L.: A kereszténység kezdetei és az egyházszerkezet kialakulása Magyarországon. In: Az államalapító. Budapest 153–207.
- Kristó 1980** Kristó, Gy.: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest
- Kristó 1985/a** Kristó, Gy.: Az augsburgi csata. Budapest
- Kristó 1985/b** Kristó, Gy.: A fekete magyarok és a pécsi püspökség alapítása. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 82 (1985) 11–17.
- Kristó 1988** Kristó, Gy.: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest
- Kristó 1993** Kristó, Gy.: A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja (1301-ig). Szeged
- Kristó 1995/a** Kristó, Gy.: A honfoglaló magyarok életmódjáról (írott források alapján). In: Századok 129 (1995) 3–62.
- Kristó 1995/b** Kristó, Gy.: A magyar állam megszületése. Szeged
- Kristó 1996** Kristó, Gy.: Hungarian History in the Ninth Century. Szeged
- Makk 1993** Makk, F.: Magyar külpolitika (896–1196). Szeged
- MEH** A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. ed. Györffy, Gy. Budapest 1975

- MGH SS** Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. ed. Pertz t. Hannoverae t. I. 1826., t. III. 1839., t. V. 1844., t. VI. 1844. (Nachdruck: Stuttgart 1963.)
- MHK** Szilágyi, S.–Pauler, Gy.: A magyar honfoglalás kútfoi. Budapest 1900. (reprint 1995)
- Moravcsik 1953** Moravcsik, Gy.: Bizánc és a magyarság. Budapest
- Moravcsik 1988** Moravcsik, Gy.: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Budapest
- Müller 1959** Müller, L.: Zum Problem des hierarchisch Status und jurisdiktionelle Abhängigkeit der russischen Kirche vor 1039. Köln
- Müller 1984** Müller, L.: Helden und Heilige aus russischer Frühzeit. München
- Müller 1987** Müller, L.: Die Taufe Rußlands. München
- MT I.** Magyarország története tíz kötetben. I. Budapest 1984.
- MRC 1993** Millenium Russiae Christianae. hrsg. v. Birkfellner, G. Köln-Weimar-Wien
- Nasonov 1951** Насонов, А.Н.: Русская земля и образование территории древнерусского государства. Москва
- Nazarenko 1987** Назаренко, А. В.: Когда же княгиня Ольга ездила в Константинополь? In: Византийский временник 50 (1987) 66–83.
- Novoszelcev 1965** Новосельцев, А. П.: Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв. In: Древнерусское государство и его международное значение. Москва 355–419.
- Obolensky 1989** Obolensky, D.: Cherson and the Conversion of Rus'. In: BMGS 241–256.
- Onasch 1967** Onasch, K.: Grundzüge der russischer Kirchengeschichte. Göttingen
- PLDR** Памятники литературы Древней Руси. I. XI – начало XII в. Москва 1978.
- Poppe 1968** Poppe, A.: Państwo i kościół na Rusi w XI wieku. Warszawa
- Poppe 1989** Poppe, A.: Words that Serve the Authority. On the Title of "Grand Prince" in Kievan Rus'. In: Acta Poloniae Historica 60 (1989) 159–184.
- Poppe 1994** Poppe, A.: Politik und Heiligenverehrung in der Kiever Rus'. In: Politik und Heiligenverehrung im Hochmittelalter. hrsg. v. Petersohn, J. Sigmaringen 403–422.
- Pritsak 1981** Pritsak, O.: The Origin of Rus'. Harvard Univ. Press
- Rapov 1988** Рапов, О.М.: Русская церковь в IX – первой трети XII в. Москва
- Ripoche 1977** Ripoche, J.P.: Bizánc vagy Róma? Magyarország vallásváltási kérdése a középkorban. Századok 111 (1977) 79–92.
- Rüss 1981** Rüss, H.: Das Reich von Kiev. In: Handbuch der Geschichte Russlands. I. Stuttgart 200–429.
- Scsapov 1976** Щапов, Я.Н.: Древнерусские княжеские уставы. Москва
- Scsapov 1989** Щапов, Я.Н.: Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. Москва
- SRH** Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. I–II. ed. Szentpétery, E. Budapestini 1937–38.

- Stökl 1990* Stökl, G.: Russische Geschichte. Stuttgart
- Székely 1984* Székely, Gy.: Koronaküldések és királykreálások a 10-11. századi Európában. In: Századok 118 (1984) 907-949.
- SZIT* Doctor et Apostol. Szent István-tanulmányok. ed. Török, J. Budapest 1994.
- Szűcs 1974* Szűcs, J.: A "gentilizmus". A barbár etnikai tudat kérdése. (vázlat) In: Nemzet és történelem. Budapest 327-357.
- Szűcs 1993* Szűcs, J.: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Szeged
- Tretyakov 1966* Третьяков, П.В.: Финноугры, балты и славяне на Днепре и Волге. Москва
- Tvorogov 1994* Творогов, О.В.: Древняя Русь. События и люди. Санкт-Петербург
- Vajay 1962* Vajay, de Sz.: Großfürst Géza von Ungarn. Familie und Verwandtschaft. In: Südostforschungen 21 (1962) 45-101.
- Vajay 1967* Vajay, de Sz.: Géza nagyfejedelem és családja. In: Székesfehérvár évszázadai. Bd. I. Székesfehérvár 63-100.
- Vajay 1968* Vajay, de Sz.: Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862-933). Mainz
- Vajay 1976* Vajay, Sz.: Az Árpád-kor uralmi szimbolikája. In: Középkori kútfontikus kérdései. Budapest 339-373.
- Váczy 1938* Váczy, P.: Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában. In: Emlékkönyv Szent István király halálának 900. évfordulóján. I. Budapest 213-265.
- Vernadsky 1959* Vernadsky, G.: The Origin of Russia. Oxford
- Vlasto 1970* Vlasto, A.P.: The Entry of the Slavs into Christendom. Cambridge
- Vodoff 1988* Vodoff, V.: Naissance de la chrétienté russe. Paris